

Végh János

DIVALD KORNÉL (1872–1931)

Divald Kornél a magyar művészettörténet korai fázisához tartozik. Születési évszáma szerint nem – körülbelül egyidős volt Lyka Károllyal, Éber Lászlóval –, de felfogását, munkamódszerét vizsgálva feltétlenül oda kell besorolnunk. Az ő érdeme a felfedezés és az összegyűjtés, ám a feldolgozás nem volt erőssége – ez pedig éppen egy tudomány korai fázisára jellemző. Nem kevés cikket írt és jó néhány könyvet, de azok felett mégis elszállt az idő. Egyénisége szerint a 19. század romantikusai közé illett, akik rajongva csodálták az elmúlt időköt, ezek szépségét ecsetelték, mintha ez lett volna legfőbb céljuk. Nem véletlen, hogy őt mind a kortársak, mind az utókor legalább annyira szépírónak, mint amennyire művészttörténésznek tekinti. (Ezeket az írásait Tarczai György néven jegyezte; Tarca szülővárosának, Eperjesnek volt a folyója.) Egy író esetében természetes az általa választott kor, közelebből pedig a témájának kiszemelt személyek és cselekmény iránti elragadtatás, és minél hatásosabban tudja ezt kifejezésre juttatni, annál nagyobb elismerésre számíthat közönsége részéről. Jókai stílusát követni igyekvő regényei és novellái nem tartoznak a művészettörténetre, de ezt az akkori közönség nagyon számontartotta. (Az egyértelműen érzelmes hangvételben ugyan eltért Jókaitól, és ez művészettörténeti írásainak nagy részére is érvényes, bár a Henszlmann – Ipolyi generációban még gyakori volt. Szakmánk azóta az övénél objektívebb, néha a kellesténél szárazabb értekező prózát kedveli.) Talán stílusának és könnyed íráskészségének köszönhette azt az ismertséget, amit életében élvezhetett. Jellemző módon róla, mint íróról nagyon hamar, halála után alig hat évvel már egy doktori disszertáció jelent meg és ennek a tevékenységének emlékét még a közelmúltban megjelent visszaemlékezések is ébren tartják.¹ A továbbiakban csak a mi területünkön végzett tevékenységét tekintjük át. Itt emlékezete ugyan élő, a vele kapcsolatos megjegyzések azonban nem mindig elismerőek. Talán ezzel magyarázható, hogy mind mostanáig senki sem vállalta legalább egy bibliográfia összeállítását, vagy a nekrológokon kívül egy két-három mondatosnál hosszabb jellemzést, tudománytörténeti elhelyezést. Erre ez a cikk sem vállalkozik, de talán közelebb hozza egy ilyen feldolgozás megszületését

Divald egyetemi tanulmányainak félbeszakadása után írni kezdett. Eleinte novellákat és tárlati kritikákat írt, harapósakat, mindennel zsörtölődőket. Éles szavakkal kelt ki Lyka Károly és az általa képviselt modernekkel, általában a „liberálizmussal”

¹ Werger Márton: *Tarczai György*. Székesfehérvár, 1937.; Sas Péter: Divald Kornél, az egykori Felvidék múltjának megőrkítője. In: Tarczai György (Divald Kornél): *Felvidéki históriák*. Sajtó alá rend., az előszót írta Sas Péter. Budapest, 2007. Még az őt különben nagyra tartó írások között is találunk olyat, aki kétségbe vonja írói nagyságát, így Hein Tádé: *Divald Kornél (Tarczai György)*. Sopron, [1931.] 12.: „Divald nem számot vető jelensége irodalmunknak, [...] de ha olvassuk munkáit, megszeretjük”.

szemben, eszményképe Roskovics „gyönyörű művészete” és Zichy Mihály, ízlése a legnagyobb mértékben konzervatív. A millenniummal kapcsolatban szinte mindennel elégedetlen, a Városligetben a pavilonok rosszul vannak elhelyezve, az Országháza tornyain a páncélos vitézek túl kicsik, a Mátyás-templom stílusához nem jól illik sem az oda tervezett Halászbástya, sem a Szent István szobor – hogy csak egyetlen év kortársi művészeti írásából szemezgessünk.² Néhány évvel később olvashatunk tőle szintén a szélesebb közönségnek szánt történeti (először építészettörténeti) cikkeket is.³

Hamarosan elkezdődött felvidéki – mégpedig kizárólag keleti felvidéki – templomokról szóló, immár tudós kollegáknak szánt írásainak sora. (Amint késői írásában, a *Felvidéki séták*ban említi, Pozsony és Nyitra megyéket, a legnyugatibb szegélyt kivéve ennek másik felét is szisztematikusan végigjárta, bár elsősorban a középkori emlékekre kiélezett érdeklődésének megfelelően ezekben a vidékekben kevesebb örömet lelte; még az akkor Nógrád megyéhez tartozó Márianosztraig eljutott, de ennek cikkeiben nincs nyoma.⁴ A nagyjából Bártfa, Eperjes, Kassa vonalánál keletebbre, a később Kárpátaljának nevezett területen nem járt, azt a késői középkorra koncentráló gondolkodásával nem tartotta elég érdekesnek.) A művészettörténész szakma azonban csak fenntartásokkal fogadta el a pusztá megemlétsnél nem több, következtetéseket levonni ritkán akaró módszerét, amint ezt a széles olvasottságú, de kívülállónak mondható Elek Artúrnak még Divald életében kelt cikke is megemlíti.⁵

A régebbi korok művészetével kapcsolatos legkorábbi próbálkozása egy építészeti érdekességnek, a 16–17. századi észak-felvidéki templomtornyok, kastélyok, később polgárházak háromszög formájú, esetleg lépcsős, sőt kétágú villás tagozatokból, edikulákból megformált, ritka esetben egymásnak támaszkodó volutákból alakított, vázakkal koronázott pártázat-szerű lezárásait önálló stílusnak vagy legalábbis stílusiránynak bemutatni.⁶

² Cornélius (ez akkor használt álneve): Vallás és képzőművészet. *Magyar Szemle*, 7. 1895. 454. Barokk Uo., 362. Millenniumi képzőművészet I. Uo., 142.

³ Divald Kornél: Árpádkori családi monostorok. *Művészet*, 12. 1913. 346–351; Uő: Árpádkori székesegyházak. *Művészet*, 13. 1914. 41–46.; Uő: A kassai dóm és a Szent Mihály kápolna. *Művészet*, 13. 1914. 369–373

⁴ Divald Kornél: *Felvidéki séták*. Miskolc, 1999. 169–178. Jellemző, hogy az életében meg nem jelent, *Felső-Magyarország ingatlan és ingó műemlékeinek lajstroma* című topográfiai összefoglalásban Nyitra és Pozsony vármegye hiányzik. Ugyancsak kimaradt Árva is, de – mint ezt a *Felvidéki séták*ban említett cikkében megírja – elégedetlen volt az ottani műemlékekkel, mind számukkal, mind színvonalukkal. Hasonlóképpen hiányzik ugyan Gömör és Abaúj-Torna, de az ottani emlékek ismételt szerepelnek egyéb írásaiiban. Az említett „lajstrom” kiadása: *A „szentek fuvarosa”. Divald Kornél felső-magyarországi topográfája és fényképei*. A kötetet szerk. és Divald Kornél kéziratát sajtó alá rend. Bardoly István. A képanyagot vál., szerk. és meghatározta: Cs. Plank Ibolya. Budapest, 1999. Erről két igen gondos recenzió: Endrődi Gábor, *Ars Hungarica*, 29. 2001. 357–408. (ez messze több mint a témájául választott könyv ismertetése, az eddig Divald munkásságának szentelt tanulmányok legalaposabbja), illetve Mikó Árpád, *Művészettörténeti Értesítő*, 50. 2001. 343–360. Egy harmadik – Takátsová, Julia: *Pamiatky a múzea* 2003, 2. 56–58. – objektív tartalmi kivonat.

⁵ Elek Artúr: Divald Kornél. *Nyugat*, 19. 1926. 884–887. – újra közölve: Elek Artúr: *Művészek és műbarátok*. Sajtó alá rend. Tímár Árpád. Budapest, 1996. 147–150.

⁶ Divald Kornél: A felső-magyarországi renaissance építészet. *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*,

Úgy véli, hogy a hatás Lengyelország felől szivárgott be, magát a pártázatot a viseletek hímzéseiből eredeztette és a fent laposan záródó homlokzatokat a tűzvédek elleni védekezés eszközeként tekinti. Ezt a később „felvidéki pártázatos renaissance” névvel illetett irányzatot sokat emlegették a 20. század első felében, még egyes építésszek is szívesen átvették formajegyeit. Sándy Gyula például a húszas évek végén a Széll Kálmán tér fölött emelkedő irodaházán, eredeti nevén „Buda-Krisztina körüti postapalotán” is alkalmazta, a közelmúltban helyreállított épület a funkcionalizmus ellenzőinek emblematikus épülete lett. A kifejezést az építészettörténeti publicisztika még száz évvel később is használja, bár Éber László már nem sokkal ennek felbukkanása után leszögezi, hogy az épületek oromzatos pártákkal és sgraffitókkal való díszítése építészeti szempontból nem olyan nagy jelentőségű, hogy önálló stílus-iránynak tekintsük, egyébként őszinte is a lengyel területekről ered.⁷ Csak részben ért egyet Divalddal Balogh Jolán, őszinte a „felső-magyarországi pártázatos reneszánsz” kifejezés nem jogosult, ez inkább szepesi-sárosi stílus, hiszen alig terjed túl a két megye határain, egyébként alapmotívumait Észak-Olaszországból, közelebről Venetóból eredezteti.⁸ Lényegében ezekhez tartja magát az utóbbi három évtized érvadó szerzői, többek között a magyarországi reneszánszról szóló legutóbbi könyv írója, Mikó Árpád is, aki a venetói eredet elismerése mellett minden esetre leszögezi, hogy ez a homlokzat-lezárás Ausztria és Lengyelország felől érkezett; ő már nem is szól „stílusról”, csak „pártázatról”.⁹

Szintén pályájának kezdetén próbálkozott meg legsajátosabbnak érzett szakterületével, a faszobrászat, pontosabban a szárnyasoltárok ismertetésével. Legkorábbi cikkeinek egyike, Sáros megyének középkori emlékekben leggazdagabb együtteséről, a bártfai templom szobrairól való; írásának érdemi része egy a városban újonnan létrehozott,

1. Divald Kornél, 1911. *Vasárnapi Ujság*, 1911. május 14. 397

33. 1899. 173–176., 219–222., 261–265., 301–305., 350–359. Utóbb könyv formájában is megjelent, Divald Kornél: *A felső-magyarországi renaissance építészet*. Budapest, 1900.

⁷ Éber László: Szepesvármegye művészeti emlékei, első rész: Építészeti emlékek, írta Divald Kornél. Budapest, Stephaneum Nyomda R. T., 1905. [rec.] *Archaeologiai Értesítő*, 25. 1905. 76–85

⁸ Balogh Jolán: A késő reneszánsz – A Felvidék építésze és szobrászata. *A magyarországi művészet története*. Főszerk. Fülep Lajos Szerk. Dercsényi Dezső, Zádor Anna. Budapest, 1970. I.: 277.

⁹ Mikó Árpád: *A reneszánsz Magyarországon*. Budapest, 2009. 150–151.

2. A Divald Kornél munkásságát bemutató kiállítás kísérő füzeté (1988), melyen Divald és felesége látható, 1912.

gótikus stílusú faszobrok faragását tanító iskola ismertetése, de bevezetesként röviden bemutatja a plébániatemplom szárnyasoltárait. A bártfai oltárokról különféle összefüggésekben újra és újra megemlékezik, legalaposabban a templom egészét bemutató cikksorozatában.¹⁰ Egy ilyen „templom-monográfia” nagyon jó gondolat, de annak, hogy az együttes szerves egészként érvényesüljön, ugyancsak árt, ahogy az egyes folytatások eltérő műfajú alkotásokat tárgyalta, külön-külön az építészetet, a bútorzatot, a fémtárgyakat (bronz keresztelől medencét, kovácsoltvas rácsokat, gyertyatartókat), az ötvöstárgyakat, a miseruhákat és oltárterítőket, az oltárokat –leghosszabb éppen az ezeket bemutató közlemény –, végül a síremlékeket illetőleg epitáfiumokat. (A síremlékek között van egy 16. századi, az epitáfiumok kizárólag ennél későbbiek.) A műveket általában egy topográfia sterilítésével írja le, de a leírás mindig igen részletes, még az épületdíszítő faragványok esetében is. Megkísérli, hogy azonos művész munkáját ismerje fel akkor, ha az egyes oltárok hasonlósága ezt megengedi. Igyekezett a tárgyakat minél többször kapcsolatba hozni a városi levéltárban őrzött, történészek által előzőleg már közzé tett adatokkal, részben keletkezési dátumokat akart ezek

¹⁰ Divald Kornél: A bártfai szobrásziskola. *Magyar Iparművészet*, 1. 1897/1898. 102–106., 201–207.; Uő: A bártfai szt. Egyed-templom. I–V. *Archaeologiai Értesítő*, 35. 1915. 105–114., 310–335.; 36. 1916. 147–189.; 37. 1917. 100–149; 38. 1918/1919. 65–92.

segítségével alátámasztani, részben az alkotásokat létrehozó művészek személyét kideríteni. Megkísérelt például egy 1489-ben felállítottat, alapítója nyomán legtöbbször „Mager Veronika-oltárnak” nevezett egy bizonyos Steffen Tarnernek tulajdonítani. Felveti, hogy a szobrászt talán Tarnói vagy Tarnai Istvánnak hívták, bár az is lehetségesnek tartja, hogy a lengyelországi Tarnowból származott.¹¹

A régi Buda és Pest művészete a középkorban című korai könyvét az egész egykori Budapest művészetének szentelte (főként Budáról ír, de külön fejezetekben tárgyalva Pestet, Margitszigetet, Óbudát, nem hagyva ki a budaszentlőrinci pálos kolostort sem), ez kisebb részében történelem, nagyobb részében az egykori épületek, főleg a templomok számba vétele. Egykori leírásokat – középkori szerzők és török korban erre járt utazók – illetőleg későbbi, 18–19. századi történészek adatait összegezte, számos illusztrációval: alaprajzzal, ásatási leletek és a megőrződött, kevés kivételtől eltekintve romként megőrződött épületek, továbbá féltucatnyi ötvöstárgy fényképével.¹² A várfalak futásának szemléltetését korábbiak híján török korban készült térképek segítik. Az emlékek összegyűjtése és értelmezése megfelel a velük kapcsolatos ismeretek akkori színvonalának, de a következtetések levonásakor ismételen a főváros értékének túlbecsülését tapasztalhatjuk, pl. „népesség tekintetében nem állhatott mögötte Európa egykori fővárosainak”, és ez az ott dolgozó művészek túlzott értékelésében is megnyilvánult, még a Mátyás-kálváriát is minden bizonnyal budai ötvös keze munkájának látja. (Ezeket néha túl is tesz későbbi írásaiban: „A középkori Buda, Európa akkor legegységesebb és egyik leghatalmasabb országának fővárosa, tömérdek templomával a művészetnek legalább olyan jelentékeny fókusza lehetett, mint a középkor végén Nürnberg.”¹³ A dunai iskoláról pedig feltételezi, hogy „fejlődését irányító hatások Magyarországról és alighanem Budáról indultak ki.”¹⁴) Egy önálló, de megalapozatlan volta miatt utóbb senki által el nem fogadott attribúció: „A visegrádi Madonna domborműről [...] valószínű, hogy nem egy Márvány Madonnák mestere névvel jelölt ismeretlen firenzei szobrász műve, hanem [...] Traui Jánosé;” ez az őáltala kreált és senki által nem használt név Giovanni Dalmatát jelezte, akinek szülőhelye valóban Trogir, olasz nevén Trau. Könyvében egyébként képtelen tévesztésre is látunk példát, a lőcsei Vir dolorum-oltáron budai olasz (!) mester stílusának tükrözését fedezi fel.

Később ez a Buda és az ott felvirágzott művészet iránti elragadtatás valósággal parttalan lett, az ilyen vonatkozású írásai között annyszor találhatunk erre példát,

¹¹ Egy lőcsei levéltáros később azt állapította meg, hogy ez a Tarnernem is szobrász, hanem egy tehetősbártfai polgár volt, aki kereskedőként vett fel pénzt az oltárra. Ivan Chalupecký: Štefan Tarnern - bardejovský rezbár? *Ars*, 1988. 17–19. (Divald mentességére szóljon, hogy ezt a nála aggályosabb Radocsay Dénes is így írta, ő egyébként a „Tarnern István” névformát használta, lásd *A középkori Magyarország faszobrai*. Budapest, 1967. 69.). Chalupecký gondolatát egyébként már sokkal korábban felvetette Mihálik József: Egy fejezet a kassai Szent Erzsébet-templom történetéből. *Budapesti Szemle*, 191. 1922. No 547. 48–55

¹² Divald Kornél: *A régi Buda és Pest művészete a középkorban*. Budapest, 1901. Az idézetek a valamivel későbbi, bővített változatából valók: *Budapest művészete a török hódoltság előtt*. Budapest, [1909.] 101., 148., 150–151.

¹³ Divald Kornél: Lőcsei Pál mester és köre. *Magyar Művészet*, 4. 1928. 742–760

¹⁴ Divald Kornél: *Magyarország művészeti emlékei*. Budapest, 1927. 159

hogy ezeket egyenként felsorolni értelmetlen volna. Sommásan legyen elég Genthon Istvánnak egy megjegyzése: „Divald utolsó műveiben a Felvidék [csaknem] valamennyi alkotását Budáról származtatta.”¹⁵ Egyes felvidéki templomoknál a legkülönbözőbb összefüggésben azt szögezi le, hogy a szobrok egyike vagy másika Budáról származik, máshol úgy írja róluk „művészetünk valamelyik főhelyéről kerültek mai helyükre.”; ezek a következők: a bártfai kétalakos Fájdalmas Szentháromság – ő többször Corpus Dominának nevezi –, a lőcsei Vir Dolorum-oltár, a késmárki főoltár fölfeszített Krisztusa, a galgóci Jézus születése-oltár, a csütörtökhelyi Pietà és két okolicsnői táblakép.) Buda jelentőségének enyhe túlbecsülésére egyébként még a múlt század végén is találunk példát, Zolnay Lászlónál csak általánosságban,¹⁶ Gerevich Lászlónál egészen konkrétan, aki felveti a lehetőséget, hogy Veit Stoss személyesen is járt itt, az pedig bizonyossággént kezeli, hogy a galgóci Jézus születése a Mátyás-templom főoltárának mesterétől származik, továbbá, hogy a kassai főoltár szekrényszobrai is innen szállították rendeltetési helyükre. Ezek bizony teljes mértékben Divaldra rímelő gondolatok, bár az ő neve még a lábjegyzetekben sem bukkan fel.¹⁷

Legsajátosabb kutatási területének joggal tartotta a szárnyasoltárok művészetét, neki köszönhetjük az első, felületes említésnél alaposabb leírásokat, a nagyobb városoktól távolabb eső, az eldugott, kisebb falvakban található alkotások közül jónéhánynak a tudományos nyilvánosság számára hozzáférhetővé tételét. Radocsay Dénes emiatt méltán nevezi őt apróbb pontatlanságai, datálásbeli bizonytalanságai, olvasottságának hiányai ellenére elévülhetetlen értékűnek.¹⁸ Már pályájának derekán közzétett egy színt az egész Felvidékre kiterjedő áttekintést, először folyóiratcikk-sorozat formájában, utóbb két összefoglaló kötetben: *Magyarország csúcsíveskori szárnyasoltárai: művészettörténelmi tanulmányok*.¹⁹ Ez topográfiai rendben, vármegyénként csoportosított részletes felsorolás, az egyes oltárok leírása, illetőleg az egykori összefüggéseiktől elszakított táblák, szobrok megemlítése, közülük soknak első bemutatása; sikerült jócskán megdupláznia a legalább említésekből ismert szárnyasoltárok számát. Nagyon

¹⁵ Genthon István: Kampis Antal: *A középkori magyar faszobrászat történetének vázlata 1450-ig*. Budapest, 1932. [rec.] *Századok*, 67. 1933. 465.

¹⁶ Zolnay László: *A budai Vár*. Budapest, 1981. 79–82.

¹⁷ Gerevich László: Budapest művészete a későbbi középkorban a mohácsi vészig. Budapest története II. *Budapest története a későbbi középkorban és a török hódoltság idején*. Szerk. Gerevich László, Kosáry Domokos. Budapest, 1975. 318.

¹⁸ Radocsay Dénes: *A középkori Magyarország táblaképei*. Budapest, 1955. 11–12. Az oltárok datálásával kapcsolatos lazaságokról, sőt helyesbítést igénylő tévedésekről itt kár lenne részletesebben szólni, legyen elég két ezzel a témával foglalkozó könyvre tett utalás. Kampis Antal: *Középkori faszobrászat Magyarországon*. Budapest, 1940. és Radocsay 1967. i. m.

¹⁹ A folyóiratcikk-sorozat a *Magyar Mérnök és Építész-Egylet Közlönyében* jelent meg, az összefoglaló két füzet Divald Kornél: *Magyarország csúcsíveskori szárnyasoltárai: művészettörténelmi tanulmányok*. Budapest, 1909/1911. Két ezekkel párhuzamosan megjelentetett cikkben Divald a sorozattal kapcsolatos kutatások egyéb eredményeiről is tájékoztat, ezek elsősorban templomi berendezési tárgyak. Divald Kornél: *Árva megyei kutatások. Múzeumi és Könyvtári Értesítő*, 1. 1907. 87–94.; *Uő*: *Liptó megyei kutatások. Múzeumi és Könyvtári Értesítő*, 1. 1907. 173–179

3. A lebontott szentmihályi kastély rokokó falfestéses gyerekszobája.
Divald Kornél: Egy kastély pusztulása. *Művészet*, 3. 1904. 393.

fontos volt, hogy sok oltárról vagy egyik-másik részletéről, rendszerint szobrairól fényképet is közölt, erre előzőleg alig volt példa. Ismételni kell, hogy ez egy tudomány kezdeti fázisához tartozó, felfedező cikksorozat, Divald itt olvasható leírásai még nem tekinthetők feldolgozásnak – de minden további munka nélkülözhetetlen előfeltételének igen. Alkalmanként egyes szobrokat egymáshoz hasonlítva próbál összefüggéseket, sajátkezséget vagy műhelymunkát megállapítani, azaz a stíluskritika módszerét alkalmazni.²⁰ Néha méretet is közöl, ikonográfiai leírást általában igen. Ismételtlen védekezik a német hatás állandó felemlegetése ellen, hangsúlyozza a művek magyarságát, általában a magyar fejlődés önállóságát. Ráth György Iparművészet-köteteiben ő kapta a fafaragás témát, és erre utalva a cikksorozat egyik, Zólyom megyének szentelt írásában jogos önérettel említi meg, hogy ő volt az első, aki a magyarországi szárnyasoltárokat összefüggően áttekintette.²¹ (Az oltárkészítés iránt érzett elfogultságát

²⁰ Endrődi Gábornak igaza van, amikor szememre veti, hogy én elismeréssel írok Divaldnak a stíluskritikai módszer alkalmazásával kapcsolatos érdemeiről, hiszen bizonytalan datálásai ennek hiányosságát nyilvánvalóan bizonyítják. Valóban, fogalmazhattam volna gondosabban, de az tény, hogy megpróbálkoztam vele, és ezt a század eleji Magyarországon kevesen tették. Endrődi 2001. i. m. 375–378. Divald vitájáról Kenczler Hugóval a stíluskritikáról: *uo.*, 378–380.

²¹ Divald Kornél: A fafaragás. *Az iparművészet könyve*. Szerk. Ráth György. II. Budapest, 1905. 167–253.

4. A kassai dóm főoltára. Divald Kornél:
Magyarország középkori szárnyasoltárai.
MMÉEK, 42. 1907. 257.

ben még inkább. A második kötet az előző cikksorozathoz annyiban is illeszkedik, hogy bepótol egy ottani hiányt, amikor bemutatja az abból hiányzó, bár oltárokból leggazdagabb vármegyét. (Onnan nyilván azért maradt ki, mert akkor már folytak a munkálatok ezen a szepességi könyvön.) Ellentétben a szárnyasoltár-cikkek inkább leíró jellegével itt megpróbál fejlődésvonalakat felrajzolni, mesterek és hozzájuk kap-

jellemzi, hogy az összterjedelemnek éppen a negyede szólt a szárnyasoltárokról. A magyar fejlődés áttekintése az egész terjedelemnek majdnem ötöde, és ez nincs beleszámítva az előző negyedbe).

Divald számára fontos volt a topográfiai munka, de ő szervezetileg is a műemlékvédelemhez akart tartozni, és ez bizonyos fenntatásokkal, speciális pozíciók létesítésének elérésével sikerült is neki.²²

Már a harmincas éveiben járt, amikor megírt egy összefoglalást *Szepesvármegye művészei emlékei* címmel; érdekes, mind az ő mind a kor gondolkozására jellemző, mindenki mennyire természetesnek tartotta, hogy csak a középkori művészet alkotásait vette be.²³ Könyvébe szép számmal kerültek általa felfedezett, még a szakma nagy része számára is ismeretlen művek: az épületek között is van ilyen, a két következő kötet-

Az önérzetes megjegyzés pontos helye: Divald Kornél: Zólyom vármegye csúcsíveskori szárnyasoltárai. *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*, 43. 1909. 126.

²² Endrődi 2001. i. m. 370–371.; Mikó 2001. i. m. 345. Divald a Műemlékek Országos Bizottsága társadalmi beágyazottságának szélesítése érdekében történt bővítésekor 1904-ben ott is foglalkoztatták, Horler Miklós: Az intézményes műemlékvédelem kezdetei Magyarországon (1872–1922). *A magyar műemlékvédelem korszakai. Tanulmányok*. Szerk. Bardoly István, Haris Andrea. Budapest, 1996. 113., 269., 270., 272., 273.

²³ Divald Kornél: *Szepesvármegye művészei emlékei*. I–III. Budapest, 1905/1907. Az egyes kötetekről már megjelenésük évében megjelent, rendkívül alapos, a vállalkozás nagyságát elismerő, de számos esetben külön véleményt hangoztató, sőt vitába szálló ismertetés: Éber László *Archaeologiai Értesítő*, 45. 1905. 76–85.; 46. 1906. 160–170. és 47. 1907. 435–445. Éber azzal zárta ismertetéseit, hogy bárcsak még sok más megye is követné a munkát megrendelő és megjelentető szepesiek példáját, és még hozzátette, hogy ha erre a gazdagságra máshol nem is számolhatunk, de a rejtőzködő kincsek napvilágra kerülése akkor is öröm lesz.

csolható tanítványok munkáit felismerni. Fontos súlypont Lőcsei Pál, pontosabban a személyéhez vagy inkább a műhely egyik vagy másik tagjához köthető munkák szétválasztása; nagyjából ekkor indul az a vita, amelyben azóta sem sikerült mindenki által elfogadható álláspontot kialakítani.²⁴ A harmadik kötet tárgyai, az iparművészeti alkotások állandó használatnak vannak kitéve, tehát egyrészt elhasználandóknak, másrészt jobban vesznek el, adott esetben inkább kerülnek magánszemélyek tulajdonába. Divald ennek ellenére imponáló mennyiséget tudott összegyűjteni a megyében, köztük sok addig ismeretlen darabot. Ez a három kötet a maga idejében nagyon nagy teljesítmény volt, egy ekkora terület alkotásainak összegyűjtésére, jó minőségű fényképekkel való közzétételére csak tőlünk nyugatra látunk példát. Jól mutatja egy Krakkból Divaldhoz intézett levél, milyen sokra becsülték a lengyel kollegák a két nép művészetének összefüggéseivel kapcsolatos, illetőleg topográfiai tevékenységét.²⁵

A továbbiakban még sokat foglalkozik a szárnyasoltár-témával, de ezek már nem összefoglalások. Óhatatlanul van bennük önisméltés, néha azonos mondatok is találhatóak a különböző cikkekben. Írásainak egyik típusa egy város vagy egy templom egészének bemutatása, ahol azonban a prímet a szárnyasoltárok viszik. Jó példájuk a bártfai plébániatemplomról fentebb bemutatott cikk, egy-egy hasonlót szentelt az héthársi, és eperjesi templomnak majd a kisszebeni főoltárnak,²⁶ a másik típus egy művész személyével kapcsolatos, elsősorban a szobrok leírása, illetőleg a saját kezűnek mondható vagy inkább tanítványainak attribúálható munkák bemutatása: Divald munkásságában ez Veit Stosst (akit kizárólag „Stósz Vid”-nek nevez) és Lőcsei Pált jelenti.²⁷ A két jeles szobrászról általában egyszerre nyilatkozik, munkásságukat egymásba szövődöttnek látja. Stossról konkrét bizonyítékok nélkül úgy véli, hogy Magyarországról származott („magyarországi származása mellett több körülmény szó,

²⁴ Minden bizonnyal igaza van Endrődinek, aki egy tartósan egyenletes teljesítményt nyújtani igyekvő, ezért egy több fafaragót egyesítő, talán nem is állandó létszámú műhelyt tételez fel Pál mester szigorúbb vagy lazább irányítása mellett, ahhoz az ulmi Niklaus Weckmannéhoz hasonlót, amelyet egy 1993-as stuttgarti kiállításon ismerhettünk meg. Endrődi Gábor: Kommentárok Pál mesterhez. *AGNH/MNG Évkönyve. Művészettörténeti tanulmányok Sinkó Katalin köszöntésére*, 1997/2001. (2002) 55–53. Az említett kiállítás: *Meisterwerke massenhaft. Die Bildhauerwerkstatt des Niklaus Weckmann und die Malerei in Ulm um 1500*. Ausstellungskatalog / Württembergisches Landesmuseum. Hrsg. Gerhard Weilandt. Stuttgart, 1993.

²⁵ Végh János: Divald Kornél a szárnyasoltárokról. *A „szentek fuvarosa”* 1999. i. m. 41

²⁶ Divald Kornél: A héthársi Szent Márton-templom. *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*, 47. 1913. 570–583.; Divald Kornél – Iványi Béla: Az eperjesi Szent Miklós templom. *Az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum Évkönyvei*, 4. 1927. 32–73. függetlenül a városi levéltárnak a templom építéséről szóló adatai 21 oldalon. Divald Kornél: Felsőmagyarország gótikus szárnyasoltáraitól. *Az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum Évkönyvei*, 3. 1924. 17–31. Lényegében időrendi felsorolás; a 22–23. oldalon azt írja, hogy a főpapi pecsétek létező oltárok kicsinyített képeit őrzik. (Ennek cáfolata Bogay Tamás: Adatok a középkori magyar oltárdíszítő művészet történetéhez. *Regnum*, 5. 1943. 91–112.) Kisszebenről valamivel később Divald Kornél: A Szépművészeti Múzeum kisszebeni szárnyasoltára. *Magyar Művészet*, 4. 1928. 683–696.

²⁷ Divald 1928. i. m.; Uó: Stósz-tanulmányok. *Budapesti Szemle*, 157. 1914. No 447. 382–431.

mint ellene”), egyik érv: mesterjegye a magyar címer kettőskeresztje egy egészen kis kiegészítéssel. Fiatal éveikben Besztercebányán együtt, „társas viszonyban” dolgoztak, onnan ment az egyik Nürnbergbe majd Krakkóba, a másik Lőcsére. Pál 1500 körül, Stoss megbélyegzettségének legsötétebb éveiben felkeresi őt, stílusuk kissé közeledik is egymáshoz; a Firenzébe került Szent Rókus és a lőcsei főoltár Szent Jakabja azért hasonlítanak egymásra, mert Pál egy jól felhasználható vázlatot küldött Stosznak. A lőcsei mester saját kezű munkájának a főoltár két figurájától, Máriától és Jakabtól eltérően csak a Jézus születése-csoportot fogadja el, a többi, gyakran neki tulajdonított lőcsei, szepesszombati és egyéb oltárt műhelyétől származtatja.

Divald sokat foglalkozott iparművészettel, ezért is kérte fel őt Ráth György több cikk megírására az összefoglaló három kötetben. Az ő munkája a faragáson kívül még a lakkművészet és az üveg; az elsőben szinte kizárólag a japán alkotásokról esik szó, a másodiknál az a feltűnő, milyen sokat ír kémiai problémákról, egyébként mindkettő korrekt fejlődéstörténet.²⁸ Fentebb láttuk, milyen hangsúlyos részt szánt háromkötetes szepességi könyvében az iparművészetnek. Gyűjtései azonban inkább az egyes templomokban található tárgyak rögzítését, az érdeklődés felkeltését, a további kutatás elindítását szolgálták: általában nem voltak eléggé alaposak, az ötvösjegyek meglétét vagy hiányát, a textíliák méretét nem mindig adta meg. Bár általánosságban fogalmazott, de önmagát is jellemezte, amikor azt írta, hogy „ha kutatásunk nem is jutott fel a hegytetőre, a félúton is érdemes megállapodni, hogy végig tekintsünk azon, a mi művészetünköből fennmaradt.” Ez a mondat a magyar iparművészet történetéről írott könyvének a bevezetéséből való, amelyről ő írt először összefoglalóan, és ott meg is említi, milyen nehéz szintézis írni akkor, ha még távolról sincs minden emlék összegyűjtve.²⁹ A könyv egyébként jól mutatja szerzőjének mai szemmel alig felfogható közömbösségét a közelebbi múlt művészetére: a 246 oldalnyi összterjedelemből mindössze az utolsó hetet szánta a közelebbi múltra; ennek címe „Korunk iparművészete”, és ezt a 19. század közepétől (!) számította. Nehezen értelmezhető utolsó mondata így hangzik: „Egységes, modern nemzeti stílus ma sem művészetünkben, sem iparművészetünkben nincs. Ennek föltétele, hogy... a társadalom különféle rétegeit elválasztó árkokat kitöltse... a társadalmat átható nemzeti érzés.”

Élete végén még írt egy összefoglalót, ezalkalommal a magyar művészet egészéről, szép képekkel. A cím, *Magyarország művészeti emlékei* a szerző műemléki kötődéséről árulkodik: az ország művészetének története az emlékek, szinte azt gondolhatjuk, hogy a műemlékek egymásután sorolásából áll.³⁰ (Különös tény, hogy ezután viszony-

²⁸ Divald Kornél: A lakkművészet. *Az iparművészet könyve*. Szerk. Ráth György. II. Budapest, 1905. 297–329., Uő: Az üveg. Uo., III. 1912. 327–378.

²⁹ Divald Kornél: *A magyar iparművészet története*. Budapest, 1929. 8.

³⁰ Divald Kornél: *Magyarország művészeti emlékei*. Budapest, 1927. Angol nyelvű változata: *Old Hungarian Art*. London, 1931. Érdekes, hogy a szlovák művészet első összefoglalója feltűnően hasonló külsővel és tipográfiával jelent meg, Vladimír Wagner: *Dejiny výtvarného umenia na Slovensku*. Trnava, 1931. A különös hasonlóság oka nyilvánvalóan az, hogy a „Spolok sv. Vojciecha” annak a magyar „Szent István Társulatnak” megfelelője volt, amely számos Divald-művet jelentetett meg. Nagyon elismerő

5. A héthársi fatemplom a háború előtt és az orosz betörés után.
 Divald Kornél: Pusztuló fatemplomok. *Élet*, 1918. május 26. 521.

lag gyors egymásutánban, mindössze nyolc év alatt a magyar művészettörténetnek még két áttekintése is született, az egyik Péter András: *A magyar művészet története*. Budapest, 1930. 2 köt., a másik Hekler Antal: *A magyar művészet története*. Budapest, 1935.) Divald könyve a magyarországi művészet legfontosabb alkotásainak korrekt, nem különösebben egyéni felsorolása, ugyanazokkal az elfogultságokkal, amelyeket eddig is megfigyelhettünk. Majdnem kétharmadát a középkor tölti ki, ennek szinte egyhatoda a szárnyasoltárok, a barokk már rövid, alig több mint a terjedelem tizede, és a fejlődést a szintén rövid klasszicizmussal be is fejezi. A közelmúlt és a jelenkor tudomásul nem vétele ugyancsak meglepő egy olyan művészettörténész esetében, aki tárlati kritikákkal kezdte, és ezekhez később sem maradt hűtlen. Kicsivel később jelent meg egy ugyancsak szép illusztrációkkal kísért könyve az Árpád-házi magyar szentekről.³¹ Nemzeti szentjeink történeteit mondja el benne, bőségesen merítve a hozzájuk fűződő legendákból.

Topográfiai kutatásaival kapcsolatos feljegyzései a közelmúltban nyomtatásban is megjelentek a hozzájuk készült fényképekkel együtt.³² Érdeklődését ismerve logikus,

ismertetés róla Hoffmann Edith-től, *Protestáns Szemle*, 37. 1928. 130-131. Figyelemre méltó, hogy ez egy protestáns folyóiratban jelent meg a köztudottan katolikus Divaldról.

³¹ Divald Károly: *Az Árpád-ház szentjei*. Budapest, 1930.

³² A „szentek fúvarosa” 1999. i. m. Lassan elkezdődik a hivatkozás erre a könyvre. Horogszegi Tamás: Torony, korona, koronázás. *Ars Hungarica*, 47. 2021. 131.; Ludwig Emil: A „szentek fúvarosa” nyomában.

hogy a templomokat, kápolnákat megvizsgálva a bennük található művészi értékkel bíró tárgyakat, elsősorban az oltárokat, azután az azokról származó szobrokat, ötvös-tárgyakat, textíliákat vette számba. Viszonylag kevésbé foglalkoztatta az épület maga, és meglepően kevéssé, általában csak egy futó említés erejéig a templomban található falfestmény, a várak, vármokok szinte egyáltalán nem. Érdekes próbálkozás volt ez Magyarország műemléki topográfiájának sokszor elkezdett, és be még mindig nem fejezett összeállításának útján, és nagyon igazuk van azoknak, akik az tartják különös értékének, hogy Divald – alighanem utolsóként – még együtt látta ezeket a történelmileg kialakult együtteseket.³³ Ez a „lajstrom” nem kiadásra előkészített kézirat, hanem személyes feljegyzések együttese, így nagyon sok következetlenség van benne, az egyes objektumok feldolgozása nem szigorúan egyforma stb. Mostani kiadása egyébként több jegyzék összeszerkesztéséből született, hívja fel a figyelmet Mikó és Endrődi.³⁴ Ideiglenes jegyzék, első próbálkozás, így gyakran nem elég alapos, a tárgyak méreteit, az ötvösmunkák mesterjegyeit sem mindig rögzítette.³⁵

Van azonban egy olyan könyve, amelyben az adatok annyira megbízhatóak, hogy még most, száz év után is erre szokás hivatkozni, ez a Magyar Tudományos Akadémia múltjának és palotájának bemutatása.³⁶ Az Akadémia megalapításával és az azóta eltelt évtizedek történetével, a legfontosabb tisztségviselőkkel kezdi, megemlékezik a fontosabb eseményekről, határozatokról, az Akadémiának szánt adományokról, gyűjteményekről. A továbbiakban – és ennek van a legnagyobb forrás-értéke – jegyzőkönyvi stílusú, leltározásszerű részletes leírás következik az épületben látható freskókról, szobrokról, sőt az egyes termeket díszítő festményekről, beleértve azok egymásutánját is. Ennek a könyvnek a megírására való megbízás (felkérés?) valószínűleg összefügg azzal, hogy akadémiai levelező tag volt.³⁷

A bevezető sorokban említett „korai fázis”, amelyhez Divald tartozott, bizonyos szóhasználati sajátosságokban is megnyilvánul. A „gót” vagy „gótikus” szót a legritkább esetben írja le, helyette a „csúcsíves”-t használja. A „predella” nála „oltárpolc”, a „szlovák” pedig „tót”, az „oláh” szó csak ritkán olvasható, de a „rác” egyáltalán nem

In: Uő: *Felvidéki műemlékkaulaz*. Budapest, 2000. 7–10. Ezzel együtt talán túlzás „Divald-dömpinget” emlegetni, Endrődi 2001. 398., 399.

³³ Kerny Terézia: Divald Kornél felső-magyarországi topográfiai útjai (1900–1918). *A „szentek fuvarosa”* 1999. i. m. 27. Ugyanebben a cikkben részletes leírás Divald műemlékeket felkereső újairól, illetőleg az ő tevékenységét megelőző topográfiai kísérletekről

³⁴ Mikó 2001. i. m. 355.; Endrődi 2001. i. m. 360–361.

³⁵ Endrődi 2001. i. m. 370., Grotte András: Divald Kornél és az ötvöség. *A Szilassy-probléma. A „szentek fuvarosa”* 1999. i. m. 44–48.

³⁶ Divald Kornél: *A Magyar Tudományos Akadémia palotája és gyűjteményei. Magyarázó kaulaz*. Budapest, 1917. Néhány hivatkozás Divald könyvére: Kemény Mária: *Az MTA palotája*. Budapest, 2015., illetve *150 éves az Akadémia székháza. Épület-, intézmény-, és gyűjteménytörténet*. Szerk. Bicskey Éva, Ugrý Bálint. Budapest, 2018.

³⁷ Ez – és előmenetelének számos más fordulata – nyilván nem történhetett volna meg nagyhatalmú pártfogók nélkül. Ennek bizonyítékairól, az ebből adódó visszasságokról Mikó 2001. i. m.; Endrődi 2001. i. m.

6. Az oravkai templom belseje. Divald Kornél: Pusztuló fatemplomok. *Élet*, 1918. május 26. 522.

fordul elő, ehelyett a „szerb” szerepel. A „katholikus” írásmód is már archaizmus a huszadik század előrehaladtával. Stoss keresztnevének állandóan használt magyar változata tekinthető tudatos állásfoglalásnak, viszont a „Donner Ráfael György” és a „Kracker Lukács János” már egyszerűen képtelenség, a 19. században megjelent könyveken olvasható „Hugo Viktort” és „Verne Gyulát” juttatja eszünkbe.

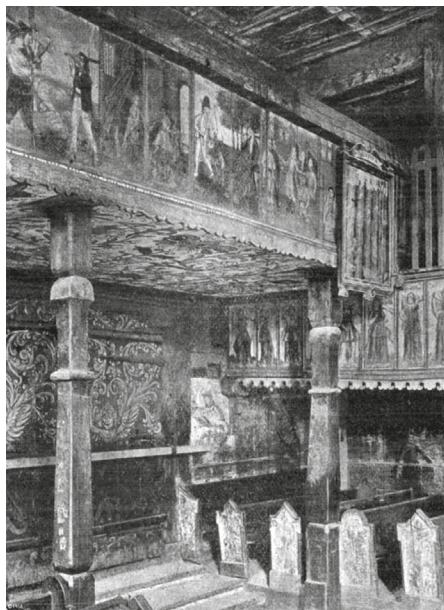
Végül is mit gondoljunk Divald Kornélról? A legegyszerűbb, legtalálhatóbb választ – mint annyiszor – Genthon szavai mondják: „munkájának el nem múló érdeme nem a feldolgozás, hanem a felkutatás és a megmentés.”³⁸

DIVALD KORNÉL PÁLYAKÉPE

Divald Kornél (Eperjes, 1872. május 21. – Budapest, 1931. március 24.) művészettörténész, író. Édesapja Divald Károly (1830–1897) fényképész,³⁹ édesanyja Steinhübel Róza (1840–1906). Középiskoláit az Eperjesi Királyi Katolikus Főgimnáziumban végezte. 1890-ben beiratkozott a Budapesti Tudományegyetem Orvostudományi Karára, majd 1892-ben átiratkozott a Bölcsészettudományi Karra, német–magyar tanári szakra. Tanulmányait hallásának gyengülése miatt abba kellett hagynia, de végül képes volt abszolutóriummal lezárni. („Ez a fáradhatatlan érdeklődésű kutató természet tanárának

³⁸ Genthon 1933. i. m. 46.6

³⁹ Cs. Plank Ibolya – Kolta Magdolna – Vannai Nándor: *Divald Károly és vegyész üvegcsarnokából Eperjesen. A Divaldok és a Magas Tátra első képei*. Budapest, 1993.

7. Az oravkai templom belseje.
Divald Kornél: Pusztuló fatemplomok.
Élet, 1918. május 26. 522.

ez a tisztség utóbb átkerül a Múzeumok és Könyvtárak Országos Felügyelőségének kötelékébe. 1907-ben megnősült, felesége: Dobránszky Ilona (1885–1959). 1911-től a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja. Műemléki kutatásai során számos régi és becses tárgyat juttatott közgyűjteményekbe, így jelentős érdemei vannak a bártfai (1907), a besztercebányai (1909) és a selmecbányai (1912) múzeumok anyagának összegyűjtésében. 1923-tól a Vallás és közoktatásügyi Minisztérium régészeti előadója, 1925-től ugyanilyen minősítéssel a Magyar Nemzeti Múzeumba helyezik. Ez mai terminológia szerint muzeológust jelent, az akkor még jelentős ottani képzőművészeti gyűjtemény késő középkori részének, szárnyasoltároknak és az azokhoz illő szobroknak, táblaképeknek volt haláláig gazdája.

DIVALD KORNÉL FONTOSABB ÍRÁSAI

A felső-magyarországi renaissance építészet. Budapest, 1900.; *A régi Buda és Pest művészete a középkorban.* Budapest, 1901. (Művészeti könyvtár); *Szepesvármegye művészei emlékei.* I–III. Budapest, 1905/1907.; *Budapest művészete a török hódoltság előtt.* Budapest, [1909.] (Művészeti könyvtár); *Magyarország csúcsíveskori szárnyasoltárai: művészettörténelmi tanulmányok.* Budapest, 1909/1911.; *A bártfai szt. Egyed-templom.* I–V. *Archaeologiai Értesítő*, 35. 1915. 105–114., 310–335.; 36. 1916.

⁴⁰ Elek Artúr: Pasteiner Gyula. *Nyugat*, 24. 1931. 777.

ellenkezése miatt nem szerezhette meg a doktori oklevelet, amely pedig Magyarországon inkább, mint egyebütt, nélkülözhetetlen szabadalomlelél a tudományos pályán. Szerencsés véletlen volt és egyeseknek különös jóakarata, hogy Divald mégis elvégezhetette a sorstól reászabott munkának nagy részét.”⁴⁰) 1892 óta ír, elelente a *Magyar Szemlébe*, „Cornelius” álneven. 1899-ben a Szent István Társulat a későbbi Szent István Akadémia) tudományos és irodalmi osztálya tagjának választja. 1904-től a Múzeumok és Könyvtárak Országos Központjának, majd 1905-től a Műemlékek Országos Bizottságának megbízásából elkezdli a hazai műemlékállomány felmérését célzó utazásait, először Szepes és Sáros megyében. 1905-től a kultuszminisztérium „régészeti szakmegbízottja”,

147-189.; 37. 1917. 100-149; 38. 1918/1919. 65-92.; A fafaragás. *Az iparművészet könyve*. Szerk. Ráth György. II. Budapest, 1905. 167-253. A lakkművesség. *Az iparművészet könyve*. Szerk. Ráth György. II. Budapest, 1905. 297-329.; Az üveg. *Az iparművészet könyve*. Szerk. Ráth György. III. Budapest, 1912. 327-378.; A héthársi Szent Márton-templom. *MMÉEK*, 47. 1913. 570-583.; Stósz-tanulmányok. *Budapesti Szemle*, 157. 1914. No 447. 382-431.; *A Magyar Tudományos Akadémia palotája és gyűjteményei. Magyarázó kalauz*. Budapest, 1917; Felsőmagyarország gótikus szárnyasoltáiról. *Az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum Évkönyvei*, 3. 1924. 17-31; Az eperjesi Szent Miklós templom. *Az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum Évkönyvei*, 4. 1927. 32-73. [társszerző: Iványi Béla]; Lócsei Pál mester és köre. *Magyar Művészet*, 4. 1928. 742-760. *A magyar iparművészet története*. Budapest, 1929. (Szent István könyvek, 75/76.); *Magyarország művészeti emlékei*. Budapest, 1927.

DIVALD KORNÉLRÓL SZÓLÓ MÉLTATÁSOK

Elek Artúr: Divald Kornél. *Nyugat* 19. 1926. 884-887. - újra közölve: Elek Artúr: *Művészek és műbarátok*. Sajtó alá rend. Tímár Árpád. Budapest, 1996. 147-150.; Brisis Frigyes: Divald Kornél. *Élet*, 27. 1926. 21-22.; Hein Tádé: Divald Kornél (Tarczai György). Sopron, [1931.]; Farkas Zoltán: Divald Kornél (1872-1931). *Nyugat*, 24. 1931. 561.; Genthon István: Divald Kornél 1873-1931. *Napkelet*, 9. 1931. 460-461.; -s -l. [Kampis Antal]: Divald Kornél. *Archaeologiai Értesítő*, 45. 1931. 284-285.; Varjú Elemér: Divald Kornél 1872-1931. *Magyar Művészet*, 7. 1931. 173-178. *A „szentek fuvarosa”. Divald Kornél felső-magyarországi topográfiaja és fényképei 1900-1919*. A kötetet szerk. és Divald Kornél kéziratát sajtó alá rend. Bardoly István. A képanyagot vál., szerk. és meghatározta: Cs. Plank Ibolya. Budapest, 1999. benne: Kerny Terézia: Divald Kornél felső-magyarországi topográfiai útjai (1900-1919). 8-31. + Végh János: Divald Kornél a szárnyasoltárokról. 32-42. + Cs. Plank Ibolya: „Rögtön kibontottam gépemet...” Divald Kornél és a fényképezés. 66-124. + Cs. Plank Ibolya: Divald Kornél fényképfelvételeinek jegyzéke. 469-539. - Gulyás V.: 840-843.; MTAT I.: 268.; MÉL I.: 380-381.; MMA 203-204. (Basics Beatrix); RÚL V.: 544.; ÚMÉL II.: 178-179.